

**ΚΕΝΤΡΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ - Γ.Σ.Ε.Ε**

**Έργο: «Έρευνα και ολοκληρωμένη παρέμβαση για την κοινωνική ενσωμάτωση μιας μείζονος κοινωνικά ευάλωτης ομάδας: ψυχολογικό προφίλ/ ψυχοπαθολογία, προφίλ δεξιοτήτων, διάγνωση αναγκών και ανάπτυξη προγραμμάτων για την κατάρτιση-reskilling και την ψυχολογική υποστήριξη προς την επαν-ενσωμάτωση των «νέων ανθρώπων εκτός εκπαίδευσης, κατάρτισης και απασχόλησης (NEETs)» (Πράξη 3757)
EEA GRANTS/ GR07- 3757**

Υπόέργο 1: Αυτεπιστασία ΚΑΝΕΠ/ ΓΣΕΕ

Παραδοτέο

Π.2.1. Report μεθοδολογικής στρατηγικής της έρευνας (συμπεριλαμβανομένης ποσοτικής έρευνας για το ψυχολογικό προφίλ της ομάδας στόχου και συνδυασμού ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων για τη διάγνωση αναγκών)

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	3
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΤΡΙΓΩΝΟΠΟΙΗΣΗ	4
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΛΕΦΩΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	7
ΟΜΑΔΕΣ ΕΣΤΙΑΣΗΣ.....	13
Η ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ.....	16
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	22

Μεθοδολογία

Η επιλογή της μεθοδολογίας που θα ακολουθήσουμε κατά τη διεξαγωγή μιας έρευνας είναι πολύ σημαντική καθώς θα καθορίσει κατά πολύ και τη σημασία της έρευνάς μας. Μέχρι πρόσφατα παρατηρούνταν μια "διαμάχη" μεταξύ των ερευνητών όσον αφορά το μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας, καθώς κάποιοι ήταν υπέρμαχοι των ποσοτικών και κάποιοι άλλοι υπέρμαχοι των ποιοτικών προσεγγίσεων. Πλέον, όπως υποστηρίζουν και οι R. Merton & P. Kendall (1946, σ. 542) "οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν φθάσει να εγκαταλείψουν την κίβδηλη επιλογή ανάμεσα σε ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα: τους νοιάζει περισσότερο εκείνος ο συνδυασμός και των δύο, ο οποίος αξιοποιεί τα πολύτιμα γνωρίσματα του καθενός". Αναγνωρίζεται δηλαδή ότι και τα δύο είδη προσεγγίσεων έχουν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα κι έτσι υιοθετούνται όλο και περισσότερο μεικτές προσεγγίσεις, δηλαδή προσεγγίσεις που χρησιμοποιούν και ποιοτική και ποσοτική ανάλυση των δεδομένων.

Συνήθως προηγείται η ποιοτική της ποσοτικής προσέγγισης, καθώς η ποιοτική δίνει τη δυνατότητα να φωτιστούν όλες οι πτυχές του υπό μελέτη ζητήματος και να γίνει μια πιο σε βάθος μελέτη του, η οποία θα δώσει τη δυνατότητα να αναδειχθούν τυχόν ζητήματα που δεν είχαμε προβλέψει και τα οποία θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στην ποσοτική. Καθώς, μέσα από την ποιοτική έρευνα σπάνια μπορούμε να οδηγηθούμε σε γενικεύσεις, αν κάτι τέτοιο είναι επιθυμητό, τότε ακολουθεί μια ποσοτική ερευνητική προσέγγιση που θα δώσει τη δυνατότητα εξαγωγής γενικότερων συμπερασμάτων.

Ειδικότερα όταν μελετάμε πολύπλοκα και ελάχιστα μελετημένα ζητήματα όπως αυτό των NEETS τότε η ανάγκη συγκερασμού αυτών των διαφορετικών προσεγγίσεων γίνεται ακόμα πιο προφανής, καθώς τα ερευνητικά δεδομένα στα οποία θα μπορούσαμε να βασιστούμε για έναν ποσοτικό ερευνητικό σχεδιασμό είναι ελάχιστα. Πέρα όμως από αυτή τη μεικτή προσέγγιση μπορεί να είναι επιθυμητός ένας συγκερασμός διαφόρων ερευνητικών μεθόδων, δηλαδή μια τριγωνοποίηση.

Μεθοδολογική και Ερευνητική Τριγωνοποίηση

Με τον όρο "τριγωνοποίηση" επιχειρούμε να περιγράψουμε ερευνητικούς σχεδιασμούς ή συνδυαστικές ερευνητικές στρατηγικές που περιλαμβάνουν τη χρήση διαφορετικών ερευνητικών μεθόδων (πολυ-μεθοδικές), ή πολλαπλές ή μεικτές ερευνητικές μεθοδολογίες . Η πρώτη αναφορά στον όρο τριγωνοποίηση έγινε το 1966 από τους E. Webb, D. Campbell, R. Schwartz, και L. Sechrest (1966) αν και είχε προηγηθεί η ιδέα των D. Campbell και D. Fiske περί «πολλαπλού λειτουργισμού» (1959).

Η τριγωνοποίηση πλέον θεωρείται ένας τρόπος διασφάλισης της εγκυρότητας μιας έρευνας μέσω της χρήσης μιας ποικιλίας μεθόδων συλλογής δεδομένων για το υπό έρευνα ζήτημα ή/και την εμπλοκή διαφορετικών δειγμάτων. Ωστόσο, σκοπός της τριγωνοποίησης δεν είναι απαραίτητως ο έλεγχος αλλά περισσότερο μια προσπάθεια να αντιληφθούμε όλες τις πιθανές διαφορετικές διαστάσεις ενός φαινομένου που είναι δυσκολότερο να συμβεί αν ακολουθούμε τη μονο-μεθοδική τεχνική, καθώς η επιλογή μίας και μόνης μεθόδου ενέχει τον κίνδυνο της παραποίησης της εικόνας του υπό εξέταση φαινομένου ή την επικράτηση της αντίληψης περί "μεθοδολογικού περιορισμού" (Lin 1976, Smith, 1975, Denzin 1970), ενώ παράλληλα είναι δυνατό να περιορίσει τόσο την ποσότητα όσο και την ποιότητα των δεδομένων που είναι σε θέση να περιγράψουν επαρκώς το υπό έρευνα ζήτημα.

Αν και υπάρχουν διάφορες κατηγοριοποιήσεις όσον αφορά τα είδη της τριγωνοποίησης (χρονική, τοπική κλπ.), συγκεράσσοντας τις απόψεις των Robson (2007) και Κυρίδη (υπό δημοσίευση) μπορούμε να πούμε ότι οι περισσότερες κατηγοριοποιήσεις διακρίνουν τέσσερις τύπους τριγωνοποίησης:

- Τριγωνοποίηση δεδομένων: οι ερευνητές χρησιμοποιούν διαφορετικές πηγές δεδομένων προκειμένου να αυξήσουν την εγκυρότητα μιας έρευνας. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να είναι δεδομένα από τα μέλη μιας κοινότητας, από άτομα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, τους συμμετέχοντες σε ένα πρόγραμμα κλπ. Πρόκειται μάλλον για τον πιο δημοφιλή τύπο τριγωνοποίησης και τον ευκολότερο να εφαρμοστεί. Επίσης, μπορεί τα δεδομένα να συλλέγονται με τη χρήση μίας ή περισσότερων μεθόδων συλλογής δεδομένων (π.χ. συνεντεύξεις, παρατήρηση) ή από διαφορετικές ομάδες κοινωνικών υποκειμένων και μπορεί να είναι ποσοτικά ή ποιοτικά, αρχεία, φωτογραφίες, δεδομένα από συνεντεύξεις κλπ.
- Τριγωνοποίηση παρατηρητή (ή "τριγωνοποίηση ερευνητών"): χρήση περισσότερων του ενός παρατηρητών κατά τη διάρκεια της μελέτης.

- Μεθοδολογική τριγωνοποίηση: αξιοποίηση του συνδυασμού ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων. Μπορεί να χρησιμοποιούνται διαφορετικές μέθοδοι έρευνας, ερευνητικοί σχεδιασμοί, εργαλεία συλλογής δεδομένων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές ("χρονική τριγωνοποίηση" κατά άλλους) ή και σε διαφορετικά υποκείμενα
- Θεωρητική τριγωνοποίηση: χρήση πολλαπλών θεωριών ή διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων που συνδυάζονται ή συγκρούονται κριτικά για να ερευνησουμε κάποιο κοινωνικό φαινόμενο.

Στη συγκεκριμένη έρευνα θα ακολουθήσουμε τη μεθοδολογική τριγωνοποίηση προκειμένου να ενισχύσουμε την εγκυρότητα της έρευνας και των αποτελεσμάτων της. Η απόφασή μας αυτή βασίζεται στα πλεονεκτήματα που παρέχει η τριγωνοποίηση. Μεταξύ αυτών είναι ότι επιχειρεί, ισορροπώντας με τις παραδοσιακές μεθόδους συλλογής δεδομένων, να προωθήσει τη δημιουργία εφευρετικών μεθόδων και νέων τρόπων σύλληψης ενός προβλήματος, αλλά παρέχει και στον ερευνητή προκλήσεις να βελτιώσει την κατανόηση των διαφόρων ειδών ασυμβατοτήτων μεταξύ δύο ομάδων δεδομένων (De Vos 1998). Εν ολίγοις, αυξάνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε την ανθρώπινη φύση και την κοινωνική πραγματικότητα στην πλήρη πολυπλοκότητά της (Brown & Dowling, 1998). Επιπλέον, αυξάνει την εμπιστοσύνη στα ερευνητικά δεδομένα, δημιουργεί καινοτόμους τρόπους για την κατανόηση ενός φαινομένου, αποκαλύπτει μοναδικά ευρήματα, προκαλεί ή ενσωματώνει θεωρίες και παρέχει μια πιο σαφή κατανόηση ενός προβλήματος (Thurmond, 2001). Αυτά τα πλεονεκτήματα ως επί το πλείστον προέρχονται από την ποικιλότητα και την ποσότητα των δεδομένων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για ανάλυση.

Πέρα από τα προαναφερθέντα η τριγωνοποίηση προσφέρει ακόμα μερικά ισχυρά πλεονεκτήματα στην έρευνα (Κυρίδης, υπό δημοσίευση) (α) δίνει τη δυνατότητα στους ερευνητές να είναι πιο «σίγουροι» για τα αποτελέσματα των ερευνητικών προσπαθειών τους αφού προσφέρει πληθώρα και πολλαπλότητα δεδομένων, συνδυασμό μεθόδων και αυξάνει τη δυνατότητα συγκρίσεων και «επιβεβαιώσεων» (Rohnerm 1977, Golafshani, 2003, Campbell, Schwartz, & Sechrest, 1966). (β) δίνει τη δυνατότητα στους ερευνητές να αποκαλύψουν ενδεχόμενες «αποκλίσεις» ενός φαινομένου, αφού η πολλαπλότητα των δεδομένων και των αναλύσεων μπορεί να αποκαλύψει αποκλίσεις από παγιωμένες θεωρίες, (γ) δίνει τη δυνατότητα υιοθέτησης διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων, ακόμα και αντικρουόμενων, στην ίδια ερευνητική προσπάθεια (LeVine & Campbell, 1972, Marris 1975), (δ) δίνει τη δυνατότητα για μια ευρύτερη και βαθύτερη κατανόηση του υπό μελέτη

φαινομένου, και τέλος, (ε) προσφέρει τη δυνατότητα ισχυροποίησης των ποιοτικών δεδομένων αφού μπορούν να συνδυαστούν με ποσοτικά δεδομένα και να ισχυροποιηθεί συνολικά ο ερευνητικός σχεδιασμός (Vidich & Shapiro, 1955).

Ωστόσο, υπάρχουν και μερικά αρνητικά στοιχεία της τριγωνοποίησης, όπως η αδυναμία επανάληψης του ερευνητικού σχεδιασμού όταν περιλαμβάνει ποιοτικές τεχνικές, η δυσλειτουργικότητά της όταν τα ερευνητικά ερωτήματα και ο σκοπός της έρευνας έχουν διατυπωθεί λανθασμένα και η αδυναμία της να εφαρμοστεί σε κάθε ερευνητική προσπάθεια (Philips 1971). Επιπλέον, μπορεί να είναι μια χρονοβόρα διαδικασία. Η συλλογή περισσότερων δεδομένων απαιτεί καλύτερο προγραμματισμό και οργάνωση, πηγές που δεν είναι πάντα διαθέσιμες στους ερευνητές (Thurmond, 2001). Άλλα μειονεκτήματα είναι μία πιθανή δυσαρμονία που μπορεί να βασίζεται σε προκαταλήψεις των ερευνητών, συγκρούσεις λόγω διαφορετικών θεωρητικών πλαισίων και έλλειψη κατανόησης του λόγου χρήσης της τριγωνοποίησης. (Thurmond, 2001).

Υιοθετώντας την άποψη που θέλει τη γνώση να είναι δομημένη ως μια κοινωνική διαδικασία και οι ισχυρισμοί της περί αλήθειας να βασίζονται στην ερμηνεία, πιστεύουμε ότι ο ερευνητής μπορεί να προσεγγίσει μόνο μια εκδοχή της αλήθειας από ένα καθορισμένο σημείο, το οποίο μπορεί να παρουσιαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε οι άλλοι να το λάβουν υπόψη (Gray, 2003) και όχι να ισχυρίζεται ότι έχει βρει την απόλυτη αλήθεια σε ένα θέμα. Με άλλα λόγια η έρευνα που επιχειρεί να ερμηνεύσει ένα φαινόμενο επιτρέπει τη δημιουργία μιας αφήγησης, και εφόσον η ποιοτική έρευνα είναι τελικά θέμα του να πει κανείς μια καλή ιστορία καθορίζει την ποιοτική έρευνα ως μια "ανθρώπινη προσέγγιση στην κατανόηση του ανθρώπινου κόσμου" (Servaes, 2006, σ. 941). Συνεπώς, η μεθοδολογία που υιοθετούμε πρέπει να παρέχει μια ευκαιρία στους συμμετέχοντες να αντιπαρατεθούν και όχι μόνο να απαντούν στις υποθέσεις που κάνει ο ερευνητής για την ερμηνεία των πράξεών τους. Γι' αυτό και στην έρευνά μας, που αφορά ένα ζήτημα που έχει ελάχιστα ερευνηθεί, η τριγωνοποίηση μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά καθώς μας δίνει εξ' αρχής τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε το θέμα από πολλές πλευρές και μας παρέχει μια ευελιξία στη συγκέντρωση των δεδομένων. Η χρησιμοποίηση περισσότερων της μίας μεθόδων συλλογής δεδομένων θα μας δώσει τη δυνατότητα να εξετάσουμε το ζήτημα σε βάθος, αλλά και να σχεδιάσουμε εργαλεία που θα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για ποσοτικές αναλύσεις.

Ερωτηματολόγιο τηλεφωνικής συνέντευξης

Η παρούσα έρευνα εμπίπτει στην κατηγορία των δειγματοληπτικών ερευνών πεδίου, όπου διερευνώνται τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των NEETS, καθώς και οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε αυτούς. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η μεγαλύτερη δυνατή αξιοπιστία, εγκυρότητα και αντικειμενικότητα των αποτελεσμάτων της έρευνας, αποφασίστηκε η διεξαγωγή της στη βάση της ερευνητικής τεχνικής της τριγωνοποίησης.¹ Έτσι, αποφασίστηκε να συλλεχθούν δεδομένα από check lists, παράλληλα να διενεργηθούν ημιδομημένες, πρόσωπο-με πρόσωπο, συνεντεύξεις και, επιπλέον, να συμπληρωθούν ερωτηματολόγια. Στο σημείο αυτό, θα συζητηθεί η διαδικασία που θα ακολουθηθεί σχετικά με τα ερωτηματολόγια.

Στην πραγματικότητα, πρόκειται για τηλεφωνικές συνεντεύξεις που θα πραγματοποιηθούν με βάση δομημένο ερωτηματολόγιο που η λογική και φιλοσοφία του προέκυψε από εμπειριστατωμένη επισκόπηση της υπάρχουσας –διεθνούς, κατά κύριο λόγο- βιβλιογραφίας σχετικά με τους NEETS, σε μέρος της οποίας παραπέμπουμε ενδεικτικά σε διάφορα σημεία της παρούσας εργασίας. Έτσι, το ερωτηματολόγιο αποφασίστηκε να αποτελείται από 2 τμήματα, δύο μεγάλες θεματικές ενότητες με δικό της κωδικό η καθεμία: α) ένα τμήμα που θα αφορά στο ψυχολογικό-ψυχιατρικό προφίλ των NEETS, συμπεριλαμβανομένων 2 επιπλέον κλιμάκων άγχους και κατάθλιψης σταθμισμένων στην ελληνική πραγματικότητα και β) ένα τμήμα που θα διερευνά τις επιπτώσεις της κρίσης στα ίδια τα άτομα που θα επιλεγούν για να ερωτηθούν. Στο σώμα του ερωτηματολογίου θα συμπεριληφθούν και μια σειρά δημογραφικών στοιχείων, ικανών να παράσχουν, σε δεύτερο χρόνο, τη δυνατότητα συσχέτισης επιμέρους μεταβλητών μεταξύ τους και αναφορικά με την εμφάνιση ή όχι ψυχικών και άλλων συμπτωμάτων κατά τη διολίσθηση και χρόνια παραμονή των ατόμων στην κατάσταση των NEETS. Η συμπερίληψη δημογραφικών ερωτήσεων στην αρχή του ερωτηματολογίου, αποφασίσαμε ότι βοηθά στη δημιουργία φιλικής ατμόσφαιρας, αποσυμπιέζει τους ερωτώμενους και τους καθιστά περισσότερο προσβάσιμους από τον ερευνητή και ειλικρινείς στις απαντήσεις τους, παρά τις υπάρχουσες αντιρρήσεις ορισμένων επιστημόνων στο χώρο της έρευνας.² Οι ερωτήσεις κατανέμονται στο σώμα του ερωτηματολογίου με τέτοιο τρόπο, ώστε οι περισσότεροι απαιτητικές να ακολουθούν τις ουδέτερες και συναισθηματικά λιγότερο φορτισμένες (Robson, 2007). Επίσης, το ερωτηματολόγιο,

¹ Αναλυτική συζήτηση σχετικά με την ερευνητική τεχνική της τριγωνοποίησης και των διαφόρων τύπων της, δηλαδή της χρήσης δύο ή περισσότερων μεθόδων συλλογής δεδομένων για την εξασφάλιση της απαιτούμενης αξιοπιστίας και εγκυρότητας μέσω αυτής στην όλη ερευνητική διαδικασία, μπορεί κανείς να βρει στους Cohen et al. (2008).

² Ο Babbie (2011), για παράδειγμα, θεωρεί ότι τα δημογραφικά στοιχεία πρέπει να τοποθετούνται στο τέλος του ερωτηματολογίου, προκειμένου να μην καθίσταται αυτό βαρετό και με τυποποιημένη μορφή, γεγονός που μπορεί να δημιουργήσει άρνηση συμπλήρωσής του από τα υποκείμενα της έρευνας.

εκτός από ερωτήσεις θα περιλαμβάνει και έναν αριθμό προτάσεων, στις οποίες θα καλούνται τα ερευνητικά υποκείμενα να τοποθετηθούν, επιλέγοντας κάποιες προσχηματισμένες, προκωδικοποιημένες απαντήσεις. Με το συνδυασμό ερωτήσεων και προτάσεων το ερωτηματολόγιο καθίσταται περισσότερο ενδιαφέρον (Babbie, 2011).

Το σύνολο των ερωτήσεων είναι κλειστού τύπου, γεγονός που θα στερεί μεν τη δυνατότητα απόσπασης σε βάθος πληροφοριών από τα υποκείμενα της έρευνας, ενδεχομένως και να τα ωθεί στην επιλογή μεσαίων και όχι ακραίων απαντήσεων σε θέματα που θεωρούνται απειλητικά για τον «εαυτό» (βλ. Mertens, 2009), ωστόσο θα καθιστά την επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων που θα προκύψουν από τις απαντήσεις ευκολότερη και αντικειμενικότερη.³ Τηρείται γενικότερα η απλή γλώσσα, η συντομία στη διατύπωση των ερωτήσεων και η αποφυγή *διπλών (διφορούμενων)* και *αρνητικών* ερωτημάτων. Αποτελεί, εξάλλου, ένα από τα προαπαιτούμενα των τηλεφωνικών συνεντεύξεων με δομημένα ερωτηματολόγια η χρήση των απλούστερων δυνατών, σύντομων και όχι μακροσκελών ερωτήσεων⁴ κλειστού τύπου, προκειμένου να καταστεί εφικτή η ολοκλήρωση της διαδικασίας με τη συγκεκριμένη τεχνική. Επίσης, δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στην τήρηση της μη χρήσης *κατευθυντικών ερωτήσεων* ή ερωτήσεων που ενέχουν *μεροληψία γοήτρου* (δηλαδή, οι εκφραζόμενες απόψεις από τους ερευνητές να μη συνδέονται με κάποια πρόσωπα κύρους ή παγκόσμιας αποδοχής). Θα ληφθεί, επιπλέον, μέριμνα για την αποφυγή δημιουργίας απόψεων στους ερωτώμενους, συμπεριλαμβάνοντας μεταξύ των επιλογών των απαντήσεων και την εναλλακτική απάντηση «*δεν έχω άποψη/δεν απαντώ*», όπου αυτό θα κριθεί αναγκαίο (Robson, 2007· Babbie, 2011). Ωστόσο, λαμβάνοντας υπ' όψη και τις βάσιμες –θα λέγαμε– αντιρρήσεις που έχουν διατυπωθεί επ' αυτού από άλλους ερευνητές (βλ. Mertens, 2009), περιορίσαμε τον αριθμό αυτού του είδους των ερωτήσεων στις πλέον αναγκαίες. Είναι λογικό, εξάλλου, να υποθέσει κανείς ότι η ύπαρξη του φίλτρου «*έλλειψη γνώμης*», που δίνει η δυνατότητα επιλογής μιας ανάλογης απάντησης του τύπου «*δε γνωρίζω*», βολεύει συχνά τους ερωτώμενους, οι οποίοι προτιμούν πολλές φορές να δηλώσουν άγνοια, παρά να πάρουν σαφή θέση στα πράγματα.

Επίσης, οι κατηγορίες των απαντήσεων συμφωνήθηκε να είναι αμοιβαία αποκλειόμενες, δηλαδή να μην επιτρέπονται περισσότερες από μία απαντήσεις, καλώντας τα υποκείμενα της έρευνας ρητά να επιλέξουν την προσφιλέστερη για αυτά

³ Μια αρκετά περιεκτική συνόψιση των πλεονεκτημάτων, αλλά και των μειονεκτημάτων των ερωτήσεων ανοικτού τύπου και της έντονης υποκειμενικότητας και έλλειψης αξιοπιστίας στην προσπάθεια ποσοτικοποίησης δεδομένων ποιοτικού περιεχομένου που εξάγονται από τις συγκεκριμένες ερωτήσεις, μπορεί κανείς να βρει στους Cohen et al. (2008).

⁴ Ωστόσο, σε ερωτήσεις που μπορεί να εκληφθούν ως απειλητικές από τα υποκείμενα της έρευνας, προτείνεται –και εμείς συνταχθήκαμε με αυτό– η υιοθέτηση διατύπωσης μεγαλύτερης έκτασης, προκειμένου να δίνεται ο χρόνος στον ερωτώμενο να εξοικειωθεί με το περιεχόμενο της ερώτησης και να ξεπεράσει το πιθανό αρχικό σοκ που μπορεί να του έχει προκαλέσει αυτή (βλ. Mertens, 2009).

απάντηση. Με αυτό τον τρόπο, κρίνεται ότι δε θα δημιουργηθούν πρόσθετα προβλήματα κατά την ανάλυση των δεδομένων σε άλλη φάση της έρευνας. Θα πρέπει ακόμη να διέπονται οι ερωτήσεις από *πληρότητα περιεχομένου*, περιλαμβάνοντας δηλαδή όλες τις πιθανές απαντήσεις (έτσι, έχει ληφθεί μέριμνα για συμπερίληψη σε κάποια σημεία του ερωτηματολογίου και της κατηγορίας «*Κάτι άλλο*»). Επιπλέον, έχουν προβλεφθεί και κάποιες ερωτήσεις *συνάφειας*, προκειμένου να απαντηθούν ζητήματα που αφορούν σε ένα μόνο μέρος των ατόμων του δείγματος και όχι στο σύνολό τους (βλ. Babbie, 2011). Επίσης, χρησιμοποιείται και ένας συνδυασμός από *διχοτομικές* ερωτήσεις -που θα μπορούσαν να μας δώσουν πληροφορίες, χωρίς να επιτρέπεται στα υποκείμενα της έρευνας να εκμαιεύουν τις προτιμώμενες απαντήσεις- και 4/βαθμες ή 5/βαθμες *κλίμακες ιεράρχησης* τύπου Likert- προκειμένου να εξασφαλισθεί η περαιτέρω ευαισθησία και διαφοροποίηση των απαντήσεων, αλλά και η συλλογή ποσοτικών δεδομένων κατάλληλων για στατιστικές συσχετίσεις (βλ. Cohen et al., 2008). Τέλος, προτιμήθηκε, κάποιες από τις ερωτήσεις που έχουν σχέση με ανάκληση πληροφοριών να υποβοηθούνται, προβλέποντας την ύπαρξη χρονικού ορίου στην ερώτηση, δηλαδή, αποβλέποντας σε εκείνο που καλείται *περιορισμένη ανάκληση* του γεγονότος ή της συμπεριφοράς/κατάστασης (βλ. Mertens, 2009). Έτσι, αποφασίσαμε να εισάγουμε μια σειρά ερωτήσεων με τη φράση: «Τις τελευταίες δύο εβδομάδες...».

Το ερωτηματολόγιο θα καταρτισθεί στην τελική του μορφή μετά από μια σειρά μετασχηματισμών που θα υποστεί στη βάση πιλοτικής⁵ εφαρμογής του σε πρόχειρο και βολικό δείγμα 50 ατόμων, αλλά και *άτυπων συνεντεύξεων*⁶ -φιλικών συζητήσεων- με διάφορα πρόσωπα που φέρονται ως ιθύνοντες στο ζήτημα των NEETS (Babbie, ό.π.).

Στο σημείο αυτό, είναι αναγκαίο να αναφερθεί ότι η ίδια η φύση της βασικής υπόθεσης εργασίας και των επιμέρους ερευνητικών ερωτημάτων που την επικουρούν, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του είδους της συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου τηλεφωνικά. Με άλλα λόγια, ο ίδιος ο σκοπός της έρευνας απαιτεί τη συμπλήρωση πολυπλοκότερου ερωτηματολογίου και, ως εκ τούτου, τη διατύπωση «*απειλητικών*», όπως ορίζονται στο χώρο της μεθοδολογίας της έρευνας, ερωτημάτων. Ερωτήσεων, δηλαδή, που διερευνούν ζητήματα πολύ προσωπικά, ικανά να αναστείλουν την όποια καλή εξ αρχής πρόθεση των ερευνητικών υποκειμένων να συμμετέχουν με ειλικρίνεια στην έρευνα. Ο συγκεκριμένος περιορισμός αφορά ιδιαίτερα σε εκείνα από τα άτομα του δείγματος που εντάσσονται στην κατηγορία των NEETS και έχουν αντιμετωπίσει ενδεχομένως κάποια προβλήματα υγείας ή έχουν εμφανίσει κάποιες έξεις ή εξαρτητικές

⁵ Για τη σημασία και την αναγκαιότητα πιλοτικής εφαρμογής του κάθε οργάνου συλλογής δεδομένων στην έρευνα, παραπέμπουμε ενδεικτικά στους Cohen et al. (2008).

⁶ Για τις άτυπες συνεντεύξεις και τη χρησιμότητά τους στην έρευνα, βλ. Robson (2007). Πρόκειται περίπου για εκείνη τη μέθοδο συλλογής πληροφοριών και αναζήτησης της άποψης ειδικών πάνω στο διερευνούμενο θέμα, που αποκαλεί και περιγράφει η Mertens (2009) ως *Δελφική Μέθοδο*.

συμπεριφορές, εξαιτίας της διαπιστωμένης εκπαιδευτικής και οικονομικής τους ανεπάρκειας. Σύμφωνα με την ερευνητική βιβλιογραφία λοιπόν, σε περιπτώσεις χρήσης αναπόφευκτα αδιάκριτων, τρόπων τινά, ερωτήσεων, που μπορεί να εγείρουν αναστολές στα υποκείμενα της έρευνας ως προς τον τρόπο των απαντήσεών τους, θεωρείται μεθοδολογικά καταλληλότερη η διεξαγωγή συνεντεύξεων ή τεχνικών συμπλήρωσης ερωτηματολογίων, χωρίς απευθείας επαφή, πρόσωπο με πρόσωπο, του ερευνητή με τον ερωτώμενο.⁷ Πρόκειται έτσι, για μια συνθήκη που λειτουργεί ενθαρρυντικά στο να αρθούν οι όποιες αναστολές στην αντιμετώπιση ζητημάτων ταμπού από τους ερωτώμενους, σε συνδυασμό με τη δυνατότητα δημιουργίας προσωπικής σχέσης –έστω και τηλεφωνικά- μεταξύ των δύο πόλων της ερευνητικής διαδικασίας (ερευνητή και ερευνητικού υποκειμένου). Επίσης, διατηρείται το δικαίωμα του ερωτώμενου να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της έρευνας, χωρίς να προσπαθεί να εξωραΐσει μια κατάσταση, απαλλασσόμενος δηλαδή από τη φροντίδα να φανεί κοινωνικά αποδεκτός ή ακόμη και να υιοθετήσει τάσεις συναίνεσης στις απαντήσεις του, χωρίς ωστόσο πραγματικά να συμφωνεί με τις διατυπωθείσες προτάσεις ή θέσεις (η γνωστή διττή τάση για *κοινωνικά επιθυμητές και συναινετικές* αποκρίσεις) (για όλα τα παραπάνω, βλ. Robson, 2007). Τέλος, η διαχείριση της διάταξης των ερωτήσεων αποκλειστικά από το συνεντευκτή, αφαιρεί τη δυνατότητα από τον ερωτώμενο να ελέγχει κάθε φορά τις απαντήσεις του σε διάφορες ερωτήσεις. Οπότε, η συμπερίληψη από μέρους μας κάποιων επιμέρους ερωτημάτων, προς το τέλος ή τη μέση του ερωτηματολογίου, με παρόμοιο περιεχόμενο με άλλα που θα έχουν τεθεί σε προηγούμενο σημείο της συνέντευξης, θα παρέχει τη δυνατότητα άντλησης κάποιων πληροφοριών που τα υποκείμενα θα έχουν αρνηθεί αρχικά να δώσουν (πρόκειται για την τεχνική αύξησης της αξιοπιστίας των απαντήσεων με *πολλαπλές μετρήσεις*) (βλ. Mertens, 2009).

Θα μπορούσε, βέβαια, να επιλεγεί η μέθοδος αποστολής των ερωτηματολογίων με το ταχυδρομείο και η αυτοσυμπλήρωσή τους από τα άτομα του δείγματος που επιλέχθηκαν, αφού και με αυτή αποφεύγεται η άμεση επαφή των ερωτώμενων με τους συνεντευκτές. Μια σειρά, ωστόσο, από μειονεκτήματα της συγκεκριμένης μεθόδου (χρονοβόρος διαδικασία, περιορισμένη ανταποκριτικότητα των υποκειμένων, έλλειψη δυνατότητας ελέγχου της μεροληψίας και αξιοπιστίας των απαντήσεων, αδυναμία κινητοποίησης των υποκειμένων και εξασφάλισης της σοβαρότητας και του αδιάβλητου των απαντήσεών τους –αδυναμία ελέγχου, δηλαδή, της ποιότητας της καταγεγραμμένης απόκρισης- αλλά και η αδυναμία ελέγχου τήρησης της δοθείσας διάταξης των ερωτήσεων) οδήγησαν στην τελική επιλογή της συμπλήρωσης ερωτηματολογίων μέσω τηλεφώνου. Επίσης, με τη

⁷ Ο Babbie (2011) ωστόσο, θεωρεί ότι ακόμη πιο αποτελεσματική μέθοδος στην περίπτωση διαχείρισης ευαίσθητων προσωπικών ζητημάτων είναι η μέθοδος συνεντεύξεων μέσω συστημάτων αυτόματης ηχογράφησης ή μέσω του διαδικτύου. Ωστόσο, οι συγκεκριμένες τεχνικές απορρίφθηκαν, εξαιτίας της έλλειψης πόρων και κατάλληλου εξοπλισμού, αλλά και της ανάλογης τεχνογνωσίας από μέρους μας όσον αφορά τη διαχείρισή τους.

συμπλήρωση των ερωτηματολογίων τηλεφωνικά, δίνεται η δυνατότητα διασαφήνισης από τον ερευνητή οποιωνδήποτε προβληματικών σημείων, ικανών να οδηγήσουν σε λανθασμένη κατανόηση και απάντηση ή ακόμη και σε πλήρη αδυναμία απάντησης (ό,τι καλείται δηλαδή, *μεροληψία απόκρισης*). Έτσι, εξασφαλίζεται η εσωτερική εγκυρότητα του ερωτηματολογίου και της συνολικής διαδικασίας (βλ. Robson, 2007). Τέλος, οι μικρές απαιτήσεις σε κόστος και χρόνο συνετέλεσαν καθοριστικά στην απόφαση επιλογής της συγκεκριμένης μεθόδου συλλογής δεδομένων (Babbie, 2011).⁸

Επιλέχθηκε η πολυσταδιακή στρωματοποιημένη δειγματοληψία,⁹ προκειμένου να επιλεγεί ένας ικανός αριθμός ατόμων από τις διάφορες περιοχές της επικράτειας, με βάση το βαθμό αστικότητας και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κατοίκων τους. Ως πλαίσιο δειγματοληψίας¹⁰ χρησιμοποιήθηκαν τα επίσημα αρχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Υπάρχει μέριμνα και για την εξασφάλιση ομάδας ελέγχου (περίπου 800) που θα αποτελούνται από άτομα που δε θα μπορούσαν να καταταχθούν στην κοινωνική κατηγορία των NETS, προκειμένου να εμπλουτισθεί η συζήτηση που θα προκύψει από την ανάλυση των περαιτέρω δεδομένων που θα προκύψουν.

Σε δεύτερη φάση, αποφασίστηκε η υιοθέτηση της τεχνικής της τυχαίας κλήσης τηλεφωνικών αριθμών, γνωστή ως Random Digital Dialling (RDD), προκειμένου να εξασφαλισθεί η πιθανότητα όλα τα τηλεφωνικά νούμερα των συγκεκριμένων περιοχών να μπορούν να έχουν ίσες ευκαιρίες επιλογής. (βλ. Robson, 2007· Mertens, 2009). Στο σημείο αυτό εγείρεται ένας επιπλέον προβληματισμός, αφού, σύμφωνα με τον Babbie, οι τηλεφωνικές έρευνες περιορίζονται εξ ορισμού σε ανθρώπους που διαθέτουν τηλέφωνο, δημιουργώντας μια σημαντική *ταξική-κοινωνική μεροληψία*, αποκλείοντας τους φτωχούς από τις έρευνες.¹¹ Επίσης, η συστηματική και, πολλές φορές αποκλειστική, χρήση κινητών από τους νέους, καθιστά ακόμη δυσχερέστερη την αποτελεσματικότητα και αξιοπιστία των ερευνών μέσω τηλεφωνικών κλήσεων. Παρ' όλα αυτά, οι περισσότεροι ερευνητές διαπίστωσαν ότι η μη συμπερίληψη των ανθρώπων που χρησιμοποιούν μόνον κινητά τηλέφωνα, δεν επηρεάζει ιδιαίτερα τα αποτελέσματα των ερευνών στις περισσότερες περιπτώσεις, παρά το ότι θα αποτελεί ένα ζήτημα που θα συνεχίσει να προβληματίζει κατά τα επόμενα χρόνια (βλ. Babbie,

⁸ Στο σημείο αυτό είναι καλό να αναφερθεί ότι στην τελική μας απόφαση για χρησιμοποίηση των τηλεφωνικών συνεντεύξεων με δομημένο ερωτηματολόγιο συνηγόρησε, προφανώς, η προσεκτική συνεκτίμηση και όλων των μειονεκτημάτων της συγκεκριμένης μεθόδου συλλογής δεδομένων, όπως αυτά συζητιούνται εκτενώς στη σχετική ερευνητική βιβλιογραφία (βλ. Cohen et al., 2008).

⁹ Για τα διάφορα είδη δειγματοληψίας, βλ. ενδεικτικά, Βάμβουκα (2000).

¹⁰ Ως πλαίσιο δειγματοληψίας, ορίζεται ένας κατάλογος που περιέχει όλα τα άτομα ή στοιχεία ενός πληθυσμού, ικανός να βοηθήσει στην επιλογή του δείγματος (βλ. ενδεικτικά, Φίλια, 2000).

¹¹ Πρόκειται για εκείνο που αποκαλούν οι Cohen et al. (2008) *πιθανότητα μονόπλευρης δειγματοληψίας*, καθώς δεν έχουν όλοι τηλέφωνο και συνήθως είναι εκείνοι με τα χαμηλά εισοδήματα, οι ηλικιωμένοι που αδυνατούν να ακούσουν τις κλήσεις, οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί κ.ά., που αποτελούν πολύ συχνά και τους υπό διερεύνηση πληθυσμούς.

2011). Στη δική μας περίπτωση, παρά το γεγονός ότι η οικονομική κρίση οδήγησε πολλούς νέους κατά κύριο λόγο -που ενδεχομένως να εντάσσονται στον υπό διερεύνηση πληθυσμό των NEETS που μας ενδιαφέρει- στην επιλογή χρήσης αποκλειστικά κινητών τηλεφώνων, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι επίσης οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες αναγκάζουν πολλούς από τους νέους αυτούς –ίσως και τους περισσότερους- να διαβιούν στο ίδιο σπίτι με τους γονείς τους, όπου θα υπάρχει σταθερό τηλέφωνο. Με αυτό το σκεπτικό και έχοντας τη δυνατότητα αναζήτησης των νέων ατόμων μέσω των γονιών ή άλλων ενήλικων συγγενικών προσώπων, καταλήξαμε στην επιλογή της μεθόδου των τυχαίων τηλεφωνικών κλήσεων.¹²

Διασφαλίζεται, ακόμη, η αρχή της προστασίας προσωπικών δεδομένων με την ανωνυμία των ερωτηματολογίων και την τήρηση σε ξεχωριστό αρχείο –και όχι πάνω στα ίδια τα ερωτηματολόγια- των αριθμών τηλεφώνων που θα κληθούν, αλλά και μιας σειράς άλλων πληροφοριών που θεωρείται ότι εξασφαλίζουν την ομαλή και απρόσκοπτη ροή της ερευνητικής διαδικασίας (όπως, για παράδειγμα, η τήρηση ημερομηνίας και ώρας πραγματοποίησης των κλήσεων ή άλλες πληροφορίες σχετικά με την όλη προσπάθεια εξασφάλισης της συγκατάθεσης των υποκειμένων να συμμετέχουν στη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου τηλεφωνικά) (βλ. Robson, ό.π.). Προφανώς, παρά τη διαβεβαίωση από μέρους μας της διασφάλισης της ανωνυμίας των λεχθέντων στις τηλεφωνικές συνεντεύξεις, γνωρίζουμε ότι δεν αίρεται εξ ολοκλήρου η καχυποψία που μπορεί να επιδείξουν κάποιοι από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, γεγονός που μπορεί να τους οδηγήσει ακόμη και σε άρνηση συνεργασίας τους. Αποτελεί κι αυτό ένα από τα αρνητικά των συνεντεύξεων μέσω τηλεφώνου, που δεν αφορά όμως την περίπτωση των *πρόσωπο με πρόσωπο* συνεντεύξεων (βλ. Cohen et al., 2008).

Τέλος, έχει συμφωνηθεί μέχρι και τις διακριτότερες λεπτομέρειές του ο κοινός τρόπος διεξαγωγής των τηλεφωνικών συνεντεύξεων από όσους συναδέλφους θα εμπλακούν στη διαδικασία, προκειμένου να εξασφαλισθεί υψηλό ποσοστό συμφωνίας που θα μεταφραστεί σε αντίστοιχα υψηλό δείκτη αξιοπιστίας και εγκυρότητας της ερευνητικής διαδικασίας.

¹² Περίπου ανάλογο προβληματισμό αναδεικνύει η Mertens (2009), σχετικά με το μαύρο πληθυσμό στις ΗΠΑ που αποτέλεσε πληθυσμό-στόχο σε μία τηλεφωνική έρευνα της National Bank Election Study. Παρ' ότι στη συγκεκριμένη έρευνα κατέληξαν να υιοθετήσουν τακτική επιλογής τηλεφωνικών κέντρων κατ' αναλογία με τις διάφορες περιοχές και τον πληθυσμό τους σε νοικοκυριά μαύρων που διαβιούσαν σε αυτές, αναδεικνύεται ωστόσο, μια κοινή προβληματική που χαρακτηρίζει έντονα τη συγκεκριμένη μέθοδο συλλογής δεδομένων.

Ομάδες Εστίασης

Μία από τις ποιοτικές μεθόδους έρευνας είναι και η μέθοδος των focus groups ή αλλιώς μέθοδος της/ων "ομάδας/ων εστίασης" ή "ομαδική συνέντευξη" (Millward, 1995· Morgan, 1997· Glaser, 1998· Hunter, 2000) . Η μέθοδος περιλαμβάνει τη συστηματική και ταυτόχρονη συγκέντρωση των απόψεων μιας ομάδας ατόμων πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα μέσω δομημένων, ημιδομημένων ή μη δομημένων συνεντεύξεων, υπάρχει δηλαδή «εστίαση» (focus) (Morgan, 1997· Glaser, 1998· Babbie, 2011). Οι καταβολές της μεθόδου αυτής προέρχονται από τις πολιτικές επιστήμες και από τις έρευνες αγοράς, ωστόσο έχει χρησιμοποιηθεί και σε κοινωνικές και εκπαιδευτικές έρευνες (Ζυγούρη, 2007· Κυρίδης & Μαυρικάκη, 2003). Χρησιμοποιείται κυρίως όταν επιθυμούμε να διερευνήσουμε ένα ζήτημα, παρά για να το περιγράψουμε ή να το ερμηνεύσουμε. Ο Morgan (1993, όπως αναφέρεται στο Babbie, 2011, σ. 500) υποστηρίζει ότι οι ομάδες εστίασης είναι ένα εξαιρετικό εργαλείο για τη δημιουργία στοιχείων που θα χρησιμοποιηθούν σε ερωτηματολόγιο σε μεταγενέστερη έρευνα.

Η μέθοδος επιδιώκει να κερδίσει από την αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων ώστε να αντλήσει περισσότερα δεδομένα. Η ιδέα πίσω από τη μέθοδο αυτή είναι ότι οι ομαδικές διαδικασίες βοηθούν τα άτομα να εξερευνήσουν και να ξεκαθαρίσουν τις δικές τους απόψεις με τρόπους που δεν θα ήταν εύκολο να συμβούν σε μία ατομική συνέντευξη. Ειδικότερα όταν τίθενται κάποιες ανοικτού τύπου ερωτήσεις στα άτομα, τα οποία ενθαρρύνονται να χρησιμοποιήσουν το δικό τους λεξιλόγιο και ίσως να διατυπώσουν τις δικές τους ερωτήσεις να διερευνήσουν ζητήματα σημαντικά για αυτούς. Αναλύοντας το πώς λειτουργεί το χιούμορ, η συγκατάβαση και οι αντιρρήσεις τους και εξετάζοντας διαφορετικούς τύπους αφήγησης που χρησιμοποιούνται σε μια ομάδα, ο ερευνητής μπορεί να αναγνωρίσει την "κοινή λογική" της ομάδας (Hughes & Dumont, 1993). Αυτό καθιστά τη συγκεκριμένη τεχνική ιδιαίτερα ευαίσθητη σε πολιτισμικές μεταβλητές και για αυτό χρησιμοποιείται συχνά σε διαπολιτισμικές έρευνες και σε έρευνες με εθνικές μειονότητες.

Σε κάθε ομάδα συμμετέχουν συνήθως 4-12 άτομα και η διάρκεια της «συνέντευξης» είναι συνήθως μεγάλη. Υπάρχει ένας μεσολαβητής (moderator) ο οποίος διατυπώνει τις ερωτήσεις με τέτοιο τρόπο ώστε να δίνεται η ευκαιρία στα άτομα της ομάδας να εκθέτουν τις απόψεις τους και να μη δίνουν μονολεκτικές απαντήσεις. Ο μεσολαβητής πρέπει να ξεκαθαρίσει στα άτομα ότι είναι σημαντικό να μιλάνε και μεταξύ τους και όχι απαραίτητα

μόνο με τον ερευνητή. Τυχόν διαφωνίες είναι αναμενόμενες και θα δώσουν την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να διασαφηνίσουν την άποψή τους. Όσον αφορά τη σύνθεση της ομάδας αν και οι περισσότεροι ερευνητές προτείνουν ομοιογένεια μέσα σε κάθε ομάδα ώστε να δίνεται έμφαση στις κοινές εμπειρίες των ατόμων, άλλοι μπορεί να συναθροίζουν άτομα διαφορετικά μεταξύ τους προκειμένου να μεγιστοποιηθεί η διερεύνηση διαφορετικών οπτικών μεταξύ των ατόμων μέσα σε μια ομάδα. Εξαρτάται από τους στόχους και τις συνθήκες της έρευνας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να γνωρίζουμε αν τυχόν υπάρχει κάποια ιεραρχία μεταξύ των ατόμων της ομάδας, ποια είναι αυτή και πώς πιθανόν μπορεί να επηρεάσει τα δεδομένα που θα συλλέξουμε, π.χ. αν σε μια έρευνα συμμετέχουν στην ίδια ομάδα ένας εκπαιδευτικός και ένα στέλεχος της εκπαίδευσης.

Οι συνεδρίες θα πρέπει να γίνονται σε χώρο βολικό, ήσυχο, ώστε να είναι εύκολη η καταγραφή, ενώ ο χώρος πρέπει να είναι άνετος για τους συμμετέχοντες, στους οποίους ιδανικά μπορεί να προσφέρεται καφές/αναψυκτικό και να υπάρχει κάποιο στρογγυλό τραπέζι για να έχουν όλοι οπτική επαφή ή να κάθονται όλοι σε καρέκλες σε κύκλο γύρω-γύρω. Παρών/όντες θα πρέπει να είναι και ο/οι ερευνητής/ές για να καταγράφουν ζητήματα μη λεκτικής συμπεριφοράς. Ο ρόλος τους θα είναι να κρατούν σημειώσεις μπορεί και για διαφορετικά ζητήματα ο καθένας (π.χ. για τη δυναμική της ομάδας ή για θέματα που προέκυψαν).

Σε μία έρευνα ομάδων εστίασης συνήθως χρησιμοποιούνται περισσότερες από μία ομάδες, καθώς η χρήση μίας ομάδας θα ενείχε τον κίνδυνο να μην είναι καθόλου αντιπροσωπευτική του πληθυσμού που μας ενδιαφέρει. Βέβαια, όπως αναφέραμε, η μέθοδος αυτή συνήθως δεν επιδιώκει να περιγράψει ή να καταγράψει μια κατάσταση, αλλά να διερευνήσει (Morgan, 1997), οπότε δεν επιδιώκεται η συγκέντρωση αντιπροσωπευτικού δείγματος. Συνεπώς, το δείγμα των ατόμων που θα συμμετάσχουν κατά κανόνα δεν είναι αντιπροσωπευτικό – με την έννοια ότι συνήθως δεν αποτελείται από ικανοποιητικό αριθμό ατόμων – ωστόσο πρέπει να είναι επιδίωξη των ερευνητών τα υποκείμενα που θα επιλεγούν για να συγκροτήσουν τις ομάδες να έχουν κάποιες από πριν προσδιορισμένες σχέσεις με το υπό έρευνα ζήτημα. Για παράδειγμα, η κοινωνική τάξη ή η εθνικότητα είναι σημαντικές μεταβλητές που συνήθως λαμβάνονται υπόψη όταν μελετώνται κοινωνικά ζητήματα, αλλά και το φύλο, καθώς η αλληλεπίδραση είναι διαφορετική μεταξύ των ατόμων σε ομόφυλες και μεικτές ομάδες, καθώς η επικρατούσα τάση είναι να επιλέγονται ομάδες με βάση ενδεχόμενες αποκλίνουσες απόψεις και εμπειρίες που διαθέτουν σχετικά με το υπό συζήτηση θέμα (Stewart &

Shamdasani, 1990). Αντίστοιχα, μπορεί να δίνεται βάρος στη θέση στην ιεραρχία π.χ. εκπαιδευτική, όταν μελετάται ένα ζήτημα που αφορά την εκπαίδευση.

Ο έλεγχος της δυναμικής στο εσωτερικό της ομάδας είναι σημαντικός. Μπορεί κάποιος πολύ ομιλητικός να μονοπωλήσει τη συνέντευξη μειώνοντας έτσι την πιθανότητα συμμετοχής των υπολοίπων μελών της ομάδας. Επίσης, μπορεί να δημιουργήσει και το φαινόμενο της "ομαδικής σκέψης" της τάσης δηλαδή των μελών μιας ομάδας να συμμορφώνονται με τις απόψεις των πιο ομιλητικών. Οι μεσολαβητές πρέπει να γνωρίζουν αυτό το φαινόμενο και να προσπαθούν να το καταστείλουν βοηθώντας όλα τα μέλη της ομάδας να συμμετέχουν.

Η συλλογή των δεδομένων σε μια έρευνα με ομάδες εστίασης είναι δύσκολη, γιατί σε αντίθεση με την καταγραφή των δεδομένων από ατομικές συνεντεύξεις εδώ συχνά δυσκολευόμαστε να αντιληφθούμε ποιος από τα άτομα της ομάδας μιλάει κάθε φορά, αφού συχνά τα άτομα της ομάδας μπορεί να μιλούν ταυτόχρονα και να επικαλύπτει το ένα το άλλο. Υπάρχει φυσικά η δυνατότητα να βιντεοσκοπηθούν ή να ηχογραφηθούν οι συνεδρίες ή και τα δύο. Και στις δύο περιπτώσεις παρέχεται η δυνατότητα της επανάληψης ορισμένων σημείων της συζήτησης που δεν είναι ξεκάθαρα. Σε αυτήν την περίπτωση το βίντεο θα βοηθήσει να γνωρίζουμε ποιος μιλάει κάθε φορά, αλλά και για να συλλέξουμε δεδομένα μη λεκτικής επικοινωνίας. Τελικά γίνεται απομαγνητοφώνηση των δεδομένων και τα δεδομένα αναλύονται περαιτέρω συνήθως με ανάλυση περιεχομένου (Miles & Huberman, 1994) ή ανάλυση λόγου (Jørgensen & Phillips, 2002).

Γενικά, όπως κάθε μέθοδος έτσι και η μέθοδος αυτή έχει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της. Στα πλεονεκτήματα συγκαταλλέγονται τα εξής (Krueger, 1988, σ.47, όπως αναφέρεται στο Babbie, 2011, σ. 499.):

- Είναι μια κοινωνικά προσανατολισμένη ερευνητική μέθοδος που συλλέγει δεδομένα της πραγματικής ζωής μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον.
- Είναι ευέλικτη.
- Έχει υψηλή φαινομενική εγκυρότητα.
- Προσφέρει άμεσα αποτελέσματα.
- Έχει μικρό κόστος.

Τα μειονεκτήματα της μεθόδου είναι ότι:

- Οι ομάδες εστίασης επιτρέπουν στον ερευνητή να έχει μικρότερο έλεγχο από ό,τι στις ατομικές συνεντεύξεις.
- Τα δεδομένα είναι δυσκολότερο να αναλυθούν.

- Οι μεσολαβητές πρέπει να έχουν ειδικές δεξιότητες που αν δεν τις έχουν τότε είναι δυνατόν οι νόρμες της ομάδας να μην αφήσουν να εκφραστούν κάποιες αντίθετες απόψεις.
- Είναι δύσκολο να συγκεντρωθούν οι ομάδες
- Η συζήτηση πρέπει να διεξαχθεί σε πρόσφορο περιβάλλον και είναι δύσκολο να βρεθεί ένας τέτοιος χώρος.

Η Συνέντευξη

Με τον όρο *συνέντευξη* εννοείται η συζήτηση δύο ατόμων, που αρχίζει από τον συνεντευκτή, με σκοπό την απόκτηση πληροφοριών με περιεχόμενο καθορισμένο από τους στόχους της έρευνας. Πρόκειται για τη μέθοδο που έχει ως αντικείμενό της το σχηματισμό ενός νοητικού περιεχομένου, την αποκάλυψη *πτυχών της προσωπικότητας και την αναγνώριση συμπεριφορών*. Ο B. W. Tuckman, ορίζει τη συνέντευξη ως τη δυνατότητα «εισόδου» στο τι διαδραματίζεται στο μυαλό του υποκειμένου¹³. Η συνέντευξη προβάλλει τις γνώσεις, τις αξίες, τις προτιμήσεις, τις απόψεις και αντιλήψεις, που κατέχει ο πληροφορητής για το ερευνητικό θέμα, δίνοντας τη δυνατότητα στο συνεντευκτή να τροποποιήσει τη διερευνητική κατεύθυνση, διότι μπορεί να δοθεί άμεσα συνέχεια σε ενδιαφέρουσες απαντήσεις. Επιπλέον, μη λεκτικές ενδείξεις του πληροφορητή μπορούν να καταγραφούν και να δώσουν μηνύματα, που βοηθούν στην κατανόηση των προφορικών απαντήσεων. Ως προφορική μαρτυρία η συνέντευξη μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κύριο μέσο συλλογής πληροφοριών και να δώσει τη δυνατότητα να παραχθεί πλούσιο και διαφωτιστικό προφορικό υλικό, το οποίο μπορεί να στηρίξει τη μελέτη του παρελθόντος και του παρόντος και να αποτελέσει ένα μέσο κατανόησης των διαδικασιών της ιστορικής αλλαγής και των συγκρούσεων¹⁴, που σχετίζονται με το θέμα μελέτης, τον τόπο και το χρόνο στον οποίο αυτή αναφέρεται. Η συνέντευξη ως ερευνητικό εργαλείο για τη σύνθεση του καταλόγου των **πληροφορητών** επιλέχθηκε, γιατί: α) αφορά σε ειδικό πληθυσμό έρευνας, β) μας επιτρέπει να προσαρμοστούμε ευκολότερα στο γλωσσικό επίπεδο και στη συμπεριφορά των ερωτηθέντων, γ) δεν τους αναγκάζει να εμπλακούν σε πεδία που δεν γνωρίζουν ή δεν επιθυμούν να αναπτύξουν, δ) μπορούμε να κερδίσουμε την εμπιστοσύνη τους, να κινήσουμε το ενδιαφέρον και να παροτρύνουμε για τις απαντήσεις.

¹³ Cohen, L., Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία της εκπαιδευτικής έρευνας*. Μετ. Χ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου Αθήνα: Μεταίχμιο, 374 και Mialaret, G. (1997). *Εισαγωγή στις Επιστήμες της Αγωγής*. Μετ. Ζακοπούλου, Γ. Αθήνα: Τυπωθήτω, Γιώργος Δαρδανός, 148.

¹⁴ Βαμβακίδου, Ι. (2009). *Ήταν μια φορά ένας κοινοτάρχης. Χρήστος Τανιμανίδης 1906-1968*. Ξάνθη: ΠΑΚΕΘΡΑ, 21.

Από τα είδη των συνεντεύξεων ΜΠΟΡΟΥΜΕ να επιλέξουμε α) την *ελεύθερη συνέντευξη (μη δομημένη)*, η οποία έχει μεγαλύτερη ευελιξία και ελευθερία. Τα θέματα, που συζητούνται προσδιορίζονται και προετοιμάζονται με βάση τους στόχους της έρευνας, ενώ παράλληλα έχουμε το πλεονέκτημα τροποποίησης του περιεχομένου, της σειράς και της διατύπωσης των ερωτήσεων, ώστε να προσανατολιστεί η συζήτηση στα ζητούμενα, τα οποία έχουν προσεκτικά προσχεδιαστεί, ή και β) την *ελεύθερη, ημικατευθυνόμενη συνέντευξη: αποτελείται από ένα σχέδιο συνέντευξης, μία αρχική εκφώνηση/οδηγία και μία λίστα θεμάτων που πρέπει να συζητηθούν. Δεν υπάρχει ακριβής σειρά με την οποία πρέπει να τεθούν τα θέματα.* Στη θετικιστική επιστημολογία, οι συνεντεύξεις παράγουν σαφείς απαντήσεις που επιτρέπουν στον ερευνητή να εξάγει συμπεράσματα για τις απόψεις ή τις συνήθειες των ατόμων. Αυτό σημαίνει ότι οι ερωτήσεις που διατυπώνονται πρέπει να είναι δομημένες, έτσι ώστε να μην αποκλίνουν από την προκαθορισμένη σειρά και την προκαθορισμένη διατύπωση. Θα πρέπει να εξασφαλίζουν ή να μετρούν τη συνέπεια στις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Η συνέπεια θεωρείται σημαντική, γιατί εκλαμβάνεται ως αποδεικτικό στοιχείο ενός συνόλου δράσεων ή πεποιθήσεων. Η συνέπεια είναι σημαντική και για τους αναλυτές του λόγου στο βαθμό, όμως, που ο ερευνητής επιθυμεί να εντοπίσει επαναλαμβανόμενα μοτίβα στη χρήση της γλώσσας. Στις ποιοτικές μεθοδολογίες, η συνέντευξη θεωρείται μια μορφή κοινωνικής διάδρασης στην οποία ο ερευνητής έχει πιο ενεργό ρόλο και παρεμβαίνει περισσότερο από ό,τι στις δομημένες συνεντεύξεις. Η συνομιλία λειτουργεί ως μέσον διερεύνησης των νοημάτων που δημιουργούν όλοι οι συμμετέχοντες. Η γλώσσα λειτουργεί ως εργαλείο και ως αντικείμενο της ανάλυσης. Από τους ερευνητές της θετικιστικής επιστημολογίας διατυπώνεται η άποψη ότι οι καθοδηγητικές ερωτήσεις, όπως και οι διπλές, δυσχεραίνουν τη συγκέντρωση των πληροφοριών που μας ενδιαφέρουν. Αντίθετα αναλυτές ποιοτικών μεθόδων και οι αναλυτές του λόγου δέχονται τις καθοδηγητικές ερωτήσεις ως εγγενές στοιχείο της συνέντευξης, εφόσον αυτή αποτελεί κοινωνική διάδραση. Η σημαντικότερη διαφορά που εντοπίζεται μεταξύ άλλων ποιοτικών μεθόδων και της ψυχολογίας του λόγου είναι ότι το νόημα εμπεριέχεται στη γλώσσα και συνεπώς η ανάλυση των νοημάτων προϋποθέτει τη μελέτη της γλώσσας. Η χρήση συνεντεύξεων απαιτεί άμεση και ζωντανή επαφή ερευνητή-πληροφορητή, αμφισβητώντας την απομόνωση και τη μοναχικότητα που χαρακτηρίζει τη σχέση ερευνητή- γραπτού, αρχειακού υλικού.

Μεταγραφή-Σε εργασίες με καταγραφές διαδράσεων ή με συνεντεύξεις ένα καλά απομαγνητοφωνημένο κείμενο, αλλά και η διαδικασία της απομαγνητοφώνησης βοηθούν τον ερευνητή να διαβάσει προσεκτικά ένα σώμα κειμένου/λόγου. Ο/η ερευνητής καλείται να

αποφασίζει σχετικά με το τι ακριβώς λέγεται και στη συνέχεια να αναπαραστήσει τις λέξεις με ένα ορθογραφικό σύστημα. Τα στοιχεία που πρέπει να μεταγραφούν εξαρτώνται από τους στόχους της έρευνας. Επομένως ο/η αναλυτής του λόγου καλείται να επιλέξει το καταλληλότερο σύστημα μεταγραφής με βάση τα ερωτήματα της έρευνας. Στην περίπτωση των συνεντεύξεων της παρούσας έρευνας επιλέγουμε το σύστημα της Gail Jefferson, που χρησιμοποιείται συχνά στη ψυχολογία του λόγου, στο οποίο καταγράφονται και εξωγλωσσικά στοιχεία, όπως: παύσεις, γέλιο, λύπη, ενθουσιασμός, περίοδοι σιωπής. Ως σύμβολα χρησιμοποιούμε: τα άγκιστρα {} για τις περιπτώσεις επικάλυψης εκφωνημάτων, την τελεία σε παρένθεση (.) για τις παύσεις, την υπογράμμιση για λέξεις στις οποίες δίνεται επιπλέον έμφαση, τα κεφαλαία γράμματα σε λέξεις που εκφωνούνται δυνατώτερα από τις υπόλοιπες, τις παρενθέσεις (), για να δηλωθεί κάτι για το οποίο υπάρχει αμφιβολία, τρεις τελείες σε αγκύλες [...], για να δηλώσουμε την σκόπιμη παράληψη κάποιου αποσπάσματος, που αναφέρεται σε διευκρινιστικές πληροφορίες.

Η συνέντευξη αφορά περιορισμένο ή ειδικό πληθυσμό έρευνας και μας επιτρέπει να προσαρμοστούμε στο γλωσσικό επίπεδο και τη συμπεριφορά του ερωτηθέντος. Στοχεύει στη διατύπωση προσωπικών, μη κατηγορηματικών και εμπειριστατωμένων απαντήσεων¹⁵.

Ψυχολογική ανάλυση λόγου-Ο «λόγος» (discourse) περιγράφει τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο μιλούμε για τον κόσμο (ή για μια διάστασή του κόσμου) και κατανοούμε τον κόσμο (ή μια διάστασή του)¹⁶. Εμπειρικλείει την άποψη ότι η γλώσσα δομείται με βάση διαφορετικά σχήματα νοημάτων, τα οποία οργανώνουν την ομιλία των ανθρώπων κατά τη συμμετοχή τους σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής. Με το λόγο¹⁷ δεν περιγράφουμε απλώς τον κοινωνικό κόσμο, αλλά τον χωρίζουμε σε κατηγορίες, φωτίζουμε συγκεκριμένες πτυχές του, ενώ συγχρόνως αποσιωπώνται άλλες, ρυθμίζοντας έτσι τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να μιλήσουμε για ένα θέμα ή να δράσουμε σε σχέση με αυτό. Η «στροφή προς τη γλώσσα», που επιτελέστηκε στην ψυχολογία και στην ιστορία, εμπνεύστηκε από θεωρίες, που είχαν

¹⁵ Grawitz, M. (1993). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Précis Dalloz.

Mucchielli, A (1996). *Dictionnaire des méthodes qualitatives en sciences humaines et sociales*. Paris: A. Colin.

¹⁶ Philips, L. & Jorgensen, W. M. (2009). *Ανάλυση λόγου-Θεωρία και μέθοδος* (Μετ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, επιστ. επιμ. Σταυρακάκης Γιάννης). Αθήνα: Παπαζήση, 18.

¹⁷ Μέσω των λεκτικών πράξεων οι γλωσσικοί χρήστες εκφράζουν την πεποίθησή τους προς κάτι ή ζητούν κάτι από τον παραλήπτη. Συνεπώς, οι λεκτικές πράξεις υποθέτουν τις συγκεκριμένες θέσεις αναγνωστών συγγραφέων και ακροατών ομιλητών. Στο: Alevriadou, A. Bamvakidou, I. Stamou, A., Eleptheriou, P. (May 29–31). Discourses of disability in the drawings of primary school children. Paper presented at the 10th Conference of Children's Identity and Citizenship in Europe. Istanbul, Turkey. Στο: A. Ross & P. Cunningham (eds). *Reflecting on Identities: Research, Practice and Innovation*: 643-651.

αναδυθεί σε άλλους επιστημονικούς τομείς. Από τη δεκαετία του 1950 και έπειτα φιλόσοφοι, θεωρητικοί της επικοινωνίας, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι, όπως οι Ludwig Wittgenstein¹⁸, Michel Foucault¹⁹, Johan Austin²⁰ κ.α. άρχισαν να ενδιαφέρονται για τη γλώσσα ως κοινωνική δράση. Παρόλα αυτά, η ψυχολογία παρέμεινε σχετικά ανεπηρέαστη από αυτές τις διανοητικές εξελίξεις, στις δεκαετίες του 1950 και 1960. Στη δεκαετία του 1970, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι άρχισαν να αμφισβητούν το «γνωστικισμό» (cognitivism) της ψυχολογίας και στη δεκαετία του 1980 η «στροφή προς τη γλώσσα» άρχισε να επηρεάζει περισσότερο τη ψυχολογία. Το βιβλίο των Potter & Wetherell²¹, *Discourse and Social Psychology*, συνέβαλε σημαντικά σ' αυτή την εξέλιξη. Το έργο αυτό περιέχει μια ευρεία κριτική στη γνωστική προσέγγιση, η οποία αποτέλεσε τη βάση της ανάλυσης λόγου στη ψυχολογία. Η ανάλυση λόγου²² ως προσέγγιση στην έρευνα της κοινωνικής ψυχολογίας, αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του (social constructionism)²³.

Σύμφωνα με τις αρχές του

- οι γνώσεις και οι παραστάσεις μας αποτελούν προϊόντα των δικών μας κατηγοριοποιήσεων του κόσμου
- οι απόψεις και οι γνώσεις μας για τον κόσμο είναι αποτέλεσμα των ιστορικά καθορισμένων διαδράσεων μεταξύ των ανθρώπων
- οι τρόποι με τους οποίους ερμηνεύουμε τον κόσμο δημιουργούνται και αναπαράγονται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες
- διαφορετικές κοινωνικές ερμηνείες για τον κόσμο οδηγούν και σε διαφορετικές

¹⁸ Wittgenstein, L. (1977). *Φιλοσοφικές έρευνες*. (Μετ. Παύλος Χριστοδουλίδης). Αθήνα: Παπαζήση.

¹⁹ Foucault, M. (1987^a). *Η αρχαιολογία της γνώσης*. (Μετ. Κωστής Παπαγιώργης). Αθήνα: Εξάντας.

²⁰ Austin, J. (2003). *Πώς να κάνουμε πράγματα με τις λέξεις*. (Μετ. Αλ. Μπίστης). Αθήνα: Εστία

²¹ Potter, J., Wetherell, M. (1987) *Discourse and Social Psychology*. London: Sage. [Ελληνική έκδοση: (2009). *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία*. (Μετ. Έφη Αυγήτα-Ανδρέας Τσονίδης, επιστ. επιμ. Νίκος Μποζατζής). Αθήνα: Μεταίχμιο.]

²² Για την ανάλυση λόγου βλ. Δοξιάδης, Κ. (2008). *Ανάλυση λόγου-Κοινωνικό-φιλοσοφική θεμελίωση*. Αθήνα: Πλέθρον. Gergen, K. J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*, 40, 266-275. Wetherell, M., Taylor, S., & Yates, S. (2001). (Eds.) *Discourse theory and practice: a reader*. London: Sage. Philips, L. & Jorgensen, W. M. (2009). *Ανάλυση λόγου-Θεωρία και μέθοδος* (Μετ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, επιστ. επιμ. Σταυρακάκης Γιάννης). Αθήνα: Παπαζήση. Edwards, D., 1997, *Discourse and Cognition*, London: Sage.

²³ Edwards, D. Potter, J. 1992). *Discursive Psychology*. London: Sage, 2.

κοινωνικές πράξεις²⁴.

Η ανάλυση λόγου, εκκινώντας από τη θέση ότι οι τρόποι με τους οποίους μιλούμε συμβάλλουν ενεργά στη δημιουργία ταυτοτήτων και κοινωνικών σχέσεων, αλλά και στην αλλαγή τους, εστιάζει στα αποτελέσματα που έχουν οι διαφορετικοί τρόποι (γραπτός ή προφορικός) αφήγησης και περιγραφής. Μελετά τη σημασία της δομημένης φύσης της ανθρώπινης γλώσσας, διότι ο κάθε ομιλητής δομεί τη γλώσσα της αφήγησης και της περιγραφής, επιλέγοντας διάφορους γλωσσικούς όρους, αφηγηματικές δομές, γλωσσικά ρεπερτόρια, κ.ά. Επιπλέον, αντιμετωπίζει το λόγο ως μορφή κοινωνικής πρακτικής, καθώς θεωρεί ότι οι αφηγήσεις/περιγραφές χρησιμοποιούνται από τους ανθρώπους με ρητορικό τρόπο, δηλ. όχι για να εκφράσουν κάποια «εσωτερικά» φαινόμενα, αλλά για να επιτύχουν κάποιους στόχους, σε συγκεκριμένα πλαίσια διάδρασης. Έτσι, η γλώσσα θεωρείται ως ένα μέσο, το οποίο κατασκευάζει και δεν αντανάκλα αυτά τα οποία πραγματεύεται. Ρόλος του αναλυτή είναι η ανίχνευση των μηχανισμών, που ενεργοποιούνται προκειμένου αυτό να επιτευχθεί. Η ανάλυση λόγου περιλαμβάνει μια σειρά από διαφορετικές προσεγγίσεις, οι οποίες αντλούν από διαφορετικές, θεωρητικές παραδόσεις. Μεταξύ των διαφορετικών προσεγγίσεων, που έχουν αναπτυχθεί είναι η θεωρία του λόγου (discourse theory) του Ernesto Laclau και της Chantal Mouffe²⁵, η κριτική ανάλυση λόγου (critical discourse analysis) του Norman Fairclough²⁶ και η ψυχολογία του λόγου (discursive psychology) του Jonathan Potter και της Margaret Wetherell²⁷. Παρά την ποικιλομορφία των τριών προσεγγίσεων και οι τρεις συγκλίνουν στις παρακάτω αρχές:

- Κριτική στάση προς τις γνώσεις που θεωρούνται δεδομένες: οι γνώσεις και οι παραστάσεις για τον κόσμο δεν αντανάκλουν απλώς την πραγματικότητα, αλλά αποτελούν προϊόντα των τρόπων με τους οποίους κατηγοριοποιούμε τον κόσμο²⁸.

²⁴ Burr, V. (1995). *An Introduction to Social Constructionism*. London: Sage, 3-5. Gergen K. (1985). The social constructionist movement in modern social psychology. *American Psychologist*, 40 (3), 266-269.

²⁵ Laclau, E. Mouffe, C. (1985). *Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic politics*. London: Verso.

²⁶ Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis. The Critical study of language*. London: Longman. Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual analysis for social research*. London: Routledge.

²⁷ Potter, J., Wetherell, M. (2009). *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία*. (Μετ. Έφη Αυγήτα-Ανδρέας Τσονίδης, επιστ. επιμ. Νίκος Μποζατζής). Αθήνα: Μεταίχμιο. Wetherell, M., Potter, J. (1992). *Mapping the language of racism: Discourse and the legitimation of exploitation*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf. Edwards, D., Potter, J. (1992). *Discursive psychology*, London: Sage.

²⁸ Burr, V. (1995). *An introduction to social constructionism*. London: Sage, 3. Gergen, K. (1985). The social constructionist movement in modern social psychology. *American Psychologist*, 40 (3), 266-267.

- Ιστορική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα: στις απόψεις μας για τον κόσμο επιδρούν ιστορικές διαδράσεις μεταξύ των ανθρώπων²⁹. Ο λόγος είναι μια μορφή κοινωνικής διάδρασης, που συντελεί στην παραγωγή της γνώσης των ταυτοτήτων και των κοινωνικών σχέσεων και συμβάλλει στην εδραίωση και αναπαραγωγή ιδιαίτερων, κοινωνικών προτύπων.
- Σύνδεση γνώσης και κοινωνικών διαδικασιών: οι τρόποι με τους οποίους ερμηνεύουμε τον κόσμο είναι αποτέλεσμα κοινωνικών διαδικασιών³⁰. Μέσα από τις κοινωνικές διαδράσεις παράγεται γνώση, κατασκευάζονται κοινές αλήθειες, καθώς και συγκρούσεις για το τι είναι αλήθεια και τι λάθος.
- Σύνδεση γνώσης και κοινωνικής δράσης: στα πλαίσια μιας υπάρχουσας κοσμοθεωρίας, ορισμένες μορφές δράσης θεωρούνται φυσικές και άλλες αδιανόητες. Διαφορετικές κοινωνικές ερμηνείες του κόσμου οδηγούν και σε διαφορετικές κοινωνικές πράξεις. Ως εκ τούτου η κοινωνική κατασκευή της γνώσης και της αλήθειας έχει κοινωνικές συνέπειες³¹.

²⁹ Gergen, K. (1985). The social constructionist movement in modern social psychology. *American Psychologist*, 40 (3), 267.

³⁰ Burr, V. (1995). An introduction to social constructionism. London: Sage, 4. Gergen, K. (1985). The social constructionist movement in modern social psychology. *American Psychologist*, 40 (3), 268.

³¹ Burr, V. (1995). *An introduction to social constructionism*. London: Sage, 5. Gergen, K. (1985). The social constructionist movement in modern social psychology. *American Psychologist*, 40 (3), 266-275.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Babbie, E. (2011). *Εισαγωγή στην κοινωνική Έρευνα*. (επιμ. Κ. Ζαφειρόπουλος). Αθήνα: Κριτική.
- Breakwell, G. M., Hammond, S., & Fife-Schaw, C. (Eds.) (1955). *Research methods in psychology*. London: Sage Publications.
- Brown, A. & Dowling, P. (1998). *Doing research/reading research: A mode of interrogation*. London: Falmer Press.
- Bryman, A. (2004). *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Campbell, D.T., and Fiske, D.W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait – multimethod matrix. *Psychological Bulletin*, 56, 81-105.
- Cohen, L. & Manion, L. (2002). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Creswell, J. W. (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- De Vos, A.S. (1998). *Research at grass root*. Academic: J.L. van Schaik
- Denzin N. (1970). *The Research Act in Sociology: A Theoretical Introduction to Sociological Method*. London: Butterworth.
- Glaser, B. G. (1998). *Doing Grounded Theory – Issues and Discussions*. Sociology Press.
- Golafshani, N. (2003). *Understanding reliability and validity in qualitative research. The Qualitative Report*. Ontario: University of Toronto.
- Hughes, D., & Dumont, K. (1993). Using focus groups to facilitate culturally anchored research. *American Journal of Community Psychology*, 21, 775-806.
- Hunter, P. (2000). *Campaigns & Elections: Using groups in Campaigns: A caution*, <http://www.findarticles.com>.
- Jørgensen, M. & Phillips, L. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publications.
- LeVine, R.A., and Campbell, D.T. (1972). *Ethnocentrism, Theories of Conflict, Ethnic Attitudes, and Group Behavior*. New York: Wiley. Marris, P. (1975). *Loss and Change*. Garden City: Anchor Books - Doubleday.
- Lin N. (1976). *Foundations of Social Research*. New York: McGraw Hill.
- Merton R. & Kendall P. (1946). The focused interview. *American Journal of Sociology*, 51, 541-557.
- Merton, R. K. & Kendall, P.L. (1946). The focused interview, *The American Journal of Sociology*, 51(6), 541-557.

- Miles M. & Huberman A. (1994). *Qualitative Data Analysis*. Thousand Oaks: Sage.
- Millward, L. J. (1995). Focus group, In: G. M. Breakwell, S. Hammond & C. Fife-Shaw (eds) *Research Methods in Psychology*, (pp. 274-291). London: Sage Publications.
- Morgan, D. L. (1997). *Focus Groups as Qualitative Research*, (2nd ed.). London: Sage Publications.
- Patton, M.Q. 1990. *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park: SAGE Publishers.
- Phillips, D.L. (1971). *Knowledge from What? Theories and Methods in Social Research*. Chicago: Rand McNally.
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός.
- Rohner, R.P. (1977). Advantages of the comparative method of anthropology. *Behavior Science Research*, 12, 117-144.
- Smith H. (1975). *Strategies of Social Research: The Methodological Imagination*. London: Prentice Hall.
- Stewart, D & Shamdasani, P. (1990). *Focus groups: Theory and practice*. Newbury Park: Sage Publications.
- Thurmond, V.A. (2001). The point of triangulation. *Journal of Nursing Scholarship*, 33(3), 253-258
- Vidich, A.J. and Shapiro, G. (1955). A comparison of participant observation and survey data. *American Sociological Review*, 20, 28-33.
- Webb, E. J., Campbell, D. T., Schwartz, R. D., & Sechrest, L. (1966). *Unobtrusive Measures: Nonreactive Measures in the Social Sciences*. Chicago: Rand McNally.
- Βερναρδάκης, Χρ. (επιμ.) (2002). *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Ζυγούρη, Ε. (2007). *Η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης να υλοποιήσουν τις αρχές, τους στόχους, τις μεθοδολογικές και διδακτικές προσεγγίσεις, όπως αυτές προτείνονται στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Κυρίδης, Α. (υπό δημοσίευση).
- Μαυρικάκη, Ε. & Κυρίδης, Α. (επιμ.) (2003). *Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στο ελληνικό Δημοτικό Σχολείο – Έρευνα πεδίου*. Αθήνα: τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Βάμβουκας, Μιχάλης. (2000) (στ' έκδ.). *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική Έρευνα και Μεθοδολογία*. Αθήνα: Γρηγόρη.

- Babbie, Earl. (2011) (α' έκδ.). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*. (Εισαγωγή-Επιμ.: Κ. Ζαφειρόπουλος). Αθήνα: Κριτική.
- Cohen, Louis, Manion, Lawrence, Morrison, Keith. (2008) (α' έκδ.). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. (μτφρ.: Κυρανάκης, Στ., Μαυράκη, Μ., Μητσοπούλου, Χρ., Μπιθάρα, Π., Φιλοπούλου, Μ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Mertens, M. Donna. (2009) (α' έκδ.). *Έρευνα και αξιολόγηση στην εκπαίδευση και την ψυχολογία*. (Επιμ.: Ελ. Γιαννακοπούλου) (μτφρ.: Στ. Κυρανάκης, Μ. Μαυράκη, Π. Μπιθαρά). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Robson, Colin. (2007) (α' έκδ.). *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. (μτφρ.: Β. Νταλάκου - Κ. Βασιλικού). Αθήνα: Gutenberg.
- Φίλιας, Βασίλης. (Γενική Εποπτεία) (β' έκδ.). *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*. ΕΚΚΕ. Αθήνα: Gutenberg.